

חינוך למוסר בעולם דתי, מעורער סמכויות מחנכות

רפאל ירחי

א.

אחת הבעיות הקרדינליות של החינוך הדתי כיום היא בעיית חולשת האוריינטציה המוסרית. התנהגות מוסרית מחייבת, יונקת כוחה מעולם ערכים, הנוטה למוחלט. שני מקורות קלסיים לסמכות מוסרית מחייבת: אחד בעולם היהודי-דתי ואחד בעולם התרבותי-היווני התערערו ונחלשו בימינו.¹ הסמכות המוסרית המחייבת בעולם היהודי נטועה באמונה באל ובחובה לקיים את מצוותיו. הסמכות המוסרית המחייבת של החברה היוונית מעוגנת באתיקה האוניברסאלית האידאלית שבפילוסופיה היוונית.² דהיינו ערכי הנצח האמת הטוב והיפה הכרוכים זה בזה והמכוונים את המעשה המוסרי אל מה שהוא גם אמיתי וגם יפה.³ אלה שוב אינם מושלים בכיפה. חלה התערערות של הבסיסים המוסריים המוחלטים הללו, והאוריינטציות המוסריות, שהיו פעם ברורות ומוסמכות נטרפו. במקומם אנו עדים לנסיונות להציע תשובות חליפיות למוסר מחייב והתשובות נבוכות ומגומגמות, החל מתשובות מודרניסטיות, אל תשובות ניהיליסטיות ומשם אל תשובות פוסט-מודרניסטיות.⁴ אנו מבקשים במאמר זה להגיע לאיזה שהוא ניסוח של הבעיות לחינוך מוסרי ולהתנהגות מוסרית של הצעיר הדתי. בחלקו הראשון של המאמר נתווה קווים מאפיינים של הסמכויות המוסריות המחייבות הקלסיות (דת, אתיקה) שהוזכרו לעיל. בחלק השני נצביע על התשובות בזמננו לסמכויות מוסריות ובחלק השלישי ננסה לנתח ולנסח, על רקע הדברים הללו, את בעיות החינוך הדתי בזיקה למוסר בתקופתנו.

1. ראה אצל לוריא י', "דת מוסר ומודרניות", בתוך בין דת למוסר, סטטמן ד', שגיא א' (עורכים), אוניברסיטת בראילן תשנ"ד, עמ' 23-34. שם עמ' 27.

2. ראה אריסטו, אתיקה, שוקן, מהדורת ניקומאכוס 1985.

3. ראה אפלטון, פוליטיאה ו', הוצאת שוקן, מהדורת ניקומאכוס 1985.

מאפייני התפיסה המוסרית-דתית

התפיסה המוסרית-דתית נשענת, כאמור, על האמונה באל ועל הציות לציווי האלוהי. מה שהאל רוצה בו ומצווה על בני-אדם, מחייב אותנו. תפיסה זו מכירה בקיומו של אלוהים ובמעמד הסמכותי המיוחד שיש לו כלפי האדם. לפי תפיסה זו, בצורתה הקיצונית, אין הבחנה בין אווים מוסריים לפולחניים. כל הצווים הבאים מהאל, בין אם הם נוגעים לבישול, ללבוש, למין, לרצח או לגניבה, הם צווים מחייבים את המאמין באופן מוחלט.⁴ רוס⁵ דן בשאלה למה יש חובה לציית למצוותיו של הקב"ה? והוא מציע שלושה סוגי תשובות: התשובה הכוחנית, התשובה המוסרית והתשובה המוסרית-פורמלית.⁶ כל אחת מן התשובות הללו משתמשת בדימויים או במודלים הלקוחים מן הפסוקים ומן המסורת. קיים דימוי של יוצר ויצור ("וישם שם את האדם אשר יצר..."), בראשית ב, ח). קיים דימוי של מלך ואזרחי ("והיה ה' למלך על כל הארץ..."), זכריה יד, ט). קיים דימוי של אדון לעבדו ("עבדי הם..."), ויקרא כה, מב). קיים דימוי של האב לילדיו ("ועתה ה' אבינו אתה"), ישעיהו סד, ז). כל אחד מדימויים אלו מסביר מדוע יש לציית למצוות הקב"ה.

התשובה הכוחנית מתבטאת בדימוי של האדון לעבדיו. האדון בבחינת כובש את עבדיו והעבד חייב לציית לאדונו, מבחינה רציונאלית, שכן יהיה זה מעשה טירוף מצדו של העבד להתנגד לאדון, שהרי בכך הוא מקפח את קיומו (היתפאר הגרזן על החוצב בו?).⁷ שהרי האל הוא בעל הכח והעוצמה והענישה.⁸

הדימוי של המלך ואזרחי או האב וילדיו מזמינים את התשובה המוסרית לשאלה מדוע יש חובה לציית למצוותיו של הקב"ה. התשובה המוסרית מדגישה את האספקט הבין-אישי המבסס את היחס שבין האל ונאמניו על ברית הכרותה ביניהם. מכוח ברית זו ותנאיה, כל צד חייב למלא את חובותיו, האל מגן על עמו והעם מצייט למצוותיו. הציות לאל הוא בעל אופי מוסרי של מילוי הסכם. הדימוי של אב ובן מזמינים תשובה מוסרית שונה במקצת, אנו חייבים לציית לאל, משום שהוא אבינו ומולידנו, ויש חובה מוסרית לכבד את מצוות מולידנו.⁹

התשובה המוסרית פורמלית לשאלה מדוע יש חובה לציית למצוותיו של הקב"ה, אומרת שיש לקיים את מצוות ה' משום שהוא המנהיג הטבעי של העולם, הוא בורא העולם ומקיימו (יוצא אור ובורא חושך... ובורא את הכל). לפי תשובה זו, יש לבורא כח על יצוריו ועולמו (דוגמת המבול ומגדל בבל), או שיש לאל חכמה יתרה המאפשרת לו להנהיג את עולמו כיאות (בחכמה פותח שערים, בתבונה משנה עתים ומחליף את

4. ראה לוריא, לעיל.

5. ראה לוריא, 25.

6. רוס י"י. "למה יש לציית למצוותיו של הקב"ה?" בתוך "דת מוסר ומורכבות" בתוך בין דת למוסר, סטטמן ד', שגיא א' (עורכים), אוניברסיטת ברא"ל תשנ"ד, עמ' 43-63.

7. שם, 46.

8. רוס, 50-51.

9. רוס, 47.

הזמנים), וטבעי שהוא יהיה המנהיג ולכן יש לציית לבעל החכמה. תשובה זו כוללת גם את התשובה הכוחנית (מעמדו של האב כלפי ילדו) וגם את התשובה המוסרית, הכרת תודה למי שדואג לצרכנו בעולמו (פותח את ידיך ומשביע לכל חי רצון).¹⁰

מאפייני התפיסה המוסרית התרבותית-יוונית

התפיסה המוסרית התרבותית-יוונית היא השקפה המצרפת את הנומוס עם האתיקה. הנומוס כעיקרון קובע את התנהגותם של בני האדם, התנהגות המתגלה מבעד למנהגים חברתיים שונים הרווחים בקהילות שונות. מנהגים הם הלכות חיים המתגבשות בחברה לכדי מסורת ומועברים מדור לדור באמצעות החינוך. בני אדם נחשבים ליצורים חברתיים ותרבותיים בהיותם כפופים לנומוס. אתוס לעומת זאת הוא אופי כמכלול של מידות טובות. כדי שבני אדם יוכלו לעצב לעצמם חיים אנושיים טובים, הגיעו באתיקה היוונית לידי ניסוח קווי האופי של האדם הטוב האוניברסאלי והאידיאלי, המתאימים לבני תרבות. בן תרבות טוב, הוא מי שחי בהרמוניה מלאה הן עם הכוחות והמאויים השונים הגלומים בו והן עם החובות החברתיים והתרבותיים המוטלים עליו, זאת כתוצאה של מידות האופי שלו. האתיקה — סל המידות הטובות היא אוניברסאלית ומומלצת כבסיס מחייב לכוון ולווסת את ההתנהגות המוסרית, בכל החברות והקהילות.¹¹ ומידות אלו כמו: צדק ויושר, אמת וחכמה, אומץ וגבורה, נאמנות ומסירות נחשבו לאורך הדורות של העולם התרבותי המערבי כמידות מחייבות וכבסיסים להתנהגות מוסרית.

תכונות אופי אלו בהתגבשותן מסיימת, יוצרות דיוקן אידיאלי של אדם המוסכם והמקובל על הכל ללא מחלוקת, כדמות מופת תרבותית וחברתית ראויה לחיקוי. כך אנו מחנכים לאור דיוקנאות אבותינו, חכמינו ומנהיגנו, דיוקנאות של התלמיד-חכם, המשכיל, החסיד, הציוני או החלוץ.¹² ואין איש מטיל ספק בתוקף המסרים ההתנהגותיים העולים מהם. מרטין בובר רואה את השבר שנשתברו הדיוקנאות הללו בימינו ומתוך כך נתבטלה הסכמה בעלת תוכן מחייב. על השאלה החינוכית הנשאלת לאן לחנך? לשם מה? אומר בובר, שעל שאלה זו יכלו להשיב רק דורות המכירים דיוקן, שריר ומקובל על הכל... תשובה שאינה צריכה למלים אלא "דיה באצבע המורמת ומכוונת כנגד הדיוקן, המרחף בבהירות באויר מעל לכל הראשים". אולם השבר הערכי והמוסרי, שחל בימינו שיבש את האוריינטציה הערכית מוסרית ולכן מסיק בובר "שאם נשתברו כל הדיוקנאות, אם אין בידי שום אחת מהן להשתלט על החומר האנושי של ימינו, אם אין בידה לטבוע את חותמה — מה מקום שיירת עוד לעיצוב ולהשכלה? לא שיירת אלא צלם אלוהים בלבד".¹³ המחנך העומד במבוכה מול הדיוקנאות השבורים, אומר בובר, פונה אל רוח האלוהים

10. רוס, 56.

11. ראה סיכום זה אצל לוריא, עמ' 26-27.

12. אלו חמשת הטיפוסים הקלסיים שהציע דושיקין כדיוקנאות, שלקראתן יש לחנך. ראה על כך בספרו של קורצויל, מרטין בובר והמחשבה החינוכית המורכבת, שוקן 1978, עמ' 78.

13. בובר מ', בסוד שיח, הוצאת ביאליק 1983, עמ' 260.

היחידה המרחפת על פני המים¹⁴ האם הצעתו של בובר לפנות לצלם האל, כדיוקן מוסרי מחייב אפשרי בחברה המודרנית? נראה שהצעה זו בעייתית, עקב תהליכים שהתחוללו בחברה המערבית מאז תקופת ההשכלה (המאה השמונה-עשרה).

ב

ההשכלה החליפה את האמונה באל באמונות מודרניות: אמונה במדע אמפירי ואמונה בהומניזם. המדע האמפירי עשה את האדם לספקן מבחינה הכרתית-אפיסטמית, ההומניזם עשה את האדם לשיוויוני וליחסי מבחינה חברתית. הספקנות, השיוויוניות והיחסיות הם שני תהליכים שחיבלו ומחבלים בתוקף המוחלט של מוסר וערכים.¹⁵ הבסיס הפילוסופי המוחלט המחייב של מוסר וערכים, הן לפי ההשקפה הדתית והן לפי ההשקפה התרבותית הקלאסית — נשמט והמוסר הפך להיות ספקני מחד גיסא ויחסי מאידך גיסא.

מה הן התשובות של העולם המודרני והפוסט-מודרני לצורך בבסיס מוסרי מחייב. התשובה המודרניסטית פונה אל הפלוראליזם הערכי ואל המוסריות היחסית. עיקר התשובה אומר שהמוסר הוא יחסי ותלוי בחברה. אין בסיס מוסרי מחייב והמוסר הוא פרי הסכמה חברתית, פרי נהגים ונורמות חברתיים, או פרי חינוך רגשות כלפי מה שהוא טוב או רע.¹⁶ אנשי התפיסה הזאת מנמקים את טענתם בשני סוגי נימוקים: אמפיריים-עובדתיים ופילוסופיים. הנימוקים העובדתיים מתבססים על מחקרים ותצפיות על אופן התנהגותם של אנשים בחברות שונות ובתרבויות שונות המראים, שבמסגרות חברתיות שונות, גם צורות ההתנהגות המוסריות וגם הערכים האנושיים הם בעלי אופי שונה וצורה שונה.¹⁷ הנימוקים הפילוסופיים אומרים, שהמוסר הוא יחסי, משום שההתייחסות המוסרית והערכים המוסריים מקורם ברגש ולא בשכל. המפורסמים בין הפילוסופים המייצגים עמדה זו הם שפינוזה ודיויד יום.¹⁸ האנתרופולוגים באים ומחזקים את הפירוש הרגשי, כמקור ההתנהגות המוסרית ומסבירים, שכפי שנתגלה בתצפיות בחברות שונות, הטוב מתקשר עם רגש חיובי לדבר והרע מתקשר עם רגש שלילי לדבר וכל חברה מחנכת באופן שונה, כלפי מה להרגיש סלידה ולכן הוא רע וכלפי מה להרגיש חיבה ולכן הוא טובה. כך רואים שהתנהגויות מיניות, למשל, האסורות בחברה אחת מקובלות ומותרות בחברה אחרת.¹⁹

14. שם, 261.

15. ראה אבירם ר. "החילון כמבוא לצמיחתו של האדם האחרון: ביקורת המודרניות של פרידריך ניטשה". בתוך: דת מוסר ומודרניות בתוך בין דת למוסר, סטטמן ד', שגי א' (עורכים), אוניברסיטת בר-אילן תשנ"ד, עמ' 75-94, עמ' 82.

16. ראה על כך בספרה של כשר נעמי, תורת המוסר, אוניברסיטה משודרת 1989, פרק ב'.

17. שם, 20.

18. ראה שם, 22.

19. שם, 23. מבחינה היסטורית היינו עדים לתוצאתה ההרסנית של יחסיות ערכית זו. הבילבול הערכי ואיבוד הבסיס המחייב להבחנה בין טוב ורע, טוען ליונינגסטון ר', בספרו חינוך בעולם נבוך (הוצאת בית הספר לחינוך, האוניברסיטה העברית ומשרד החינוך והתרבות תש"ך), היא מחלתה של תרבות המערב בזמננו.

התשובה הניהיליסטית ליחסיות הערכית-מוסרית היא ההשקפה הדוחה את הטענה המוסרית מכל וכל והאומרת שאין חובות מוסריים ואין איסורים מוסריים. הניהיליזם טוען שעקב העובדה המעידה בימינו, שאין שום גורם סמכותי תרבותי (אתיקה) או טרנסצנדנטי (דת), המצווה לאדם מה עליו לעשות ומה לא לעשות, הרי מה שמוצג כערך מוסרי אינו שונה במעמדו ובתוקפו מכל ערך תרבותי או חברתי אחר, כמו בתחום הבידור או האופנה. כל הערכים, לפי הניהיליזם, שרויים בתחומם השרירותי של הנומוס (החוקים החברתיים והתרבותיים). לשום דבר אין לא ערך מקודש ולא ערך אובייקטיבי והכל מותנה בחברה וברצונו של האדם.²⁰

התשובה הפוסט-מודרניסטית דוחה גם את היחסיות המוסרית של התשובה המודרניסטית לשבירת הדיוקנאות, וגם דוחה את הטענה הניהיליסטית, האומרת שאין מוסר בכלל, ושההתנהגות המוסרית אינה שונה מכל התנהגות חברתית. ההשקפה הפוסט-מודרניסטית מחפשת בסיס לתוקף מוסרי מחייב, אולם דוחה את הרעיון שבסיס כזה יכול להיות מטאפיסי-דתי. ההצעה של התפיסה הפוסט-מודרניסטית לתוקף מוסרי מחייב, בנויה על אוסף אקלקטי של אמיתות מוסריות, הנושאות אופי אוניברסאלי, מבלי לשלבן לאמת אחת ומבלי להעמידן על עיקרון אחד.²¹ החובה המוסרית שחש האדם, לפי הפוסט-מודרניזם המוסרי, נובעת מיכולת רוחנית מפוכחת ומורכבת של האדם, שמצד אחד מכירה באקראיותה ובשרירותה של מערכת אמיתות מוסריות אקלקטיות ועם זאת תובעת מהאדם להירתם בנאמנות למה שמתחייב ממערכת אקלקטית מוסרית זאת. הצעה זו מבקשת שהאדם יהיה בעל יכולת לחיות בדר-קיום עם מוח ספקני ולב מאמין, מבלי לחוש ניגוד קיומי ביניהם.²² התפיסה הפוסט-מודרניסטית היא מעין עיבוד מחודש של התפיסה המוסרית היוונית הקלאסית של סל המידות הטובות. אלא שהמידות הטובות הפוסט-מודרניסטיות אינן בעלות אופי אובייקטיבי, אלא בעלות אופי אוניברסאלי, וההירתמות להן מחייבת את האדם ליכולת רוחנית לכפות על עצמו, מתוך וולונטריות, את האמיתות המוסריות שבסל זה. רעיון דומה לכך אפשר למצוא אולי בבמה הבינלאומית, לסל ההחלטות המוסכמות של האומות המאוחדות, שאף-על-פי שהופעתה היא אקראית ושרירותית, הן בעלות תוקף אוניברסאלי, וכל חברה באומות המאוחדות חבה חובת נאמנות להן. בענין המוסרי התנהגות זאת מתרחשת ברמה אישית.

הוא מצטט את וולטר ליפמן האמריקאי הטוען, שהדמוקרטיה המערבית דחו את הרעיון שלפיו מטרת החינוך היא — העברת מורשת תרבות המערב הקלאסית-דתית. באופן כזה נוצר חלל תרבותי ריק וזה יוצר מבוכה גדולה והולכת והחינוך נעשה איגואיסטי, קרייריסטי, ספציאליסטי ובלתי חברתי, ותרבות נבוכה זאת לא עמדה מול ההחלטות הנאציות והתמוטטה מול תביעותיו של היטלר, משלא ידעו להבחין בעוד מועד בין טוב ורע. שם, 98-99.

20. לוריא, 29.

21. שם, 31.

22. שם, 32.

מה מקומו של האדם הדתי במכלול עניינים זה של עירעור סמכויות מחייבות? הנחת יסוד ראשונה היא שהצער הדתי המודרני שותף לכל התהליכים החברתיים והתרבותיים שעוברת החברה המערבית, בהרס הבסיסים המוחלטים של ערכים ומוסר, וחש בקושי לשקם בסיס מעורער זה. יתרה מזו, הנחתנו עוד אומרת, שהרס בסיסים חילחל גם לתחום סמכויות דתיות, כפי שיוסבר להלן לקראת סוף המאמר.

הנחה שניה היא, שעלינו לראות את התערעורת הבטחון האמוני של נוער דתי ועזיבתו את המחנה הדתי, כחלק של התהליך האמור. המושג השגור בחברתנו "חזרה בשאלה" היא חזרה לשאלה שהצגנו לעיל: מדוע עלי לקיים את מצוות האל? כנראה ששלוש התשובות שהוצעו, במסגרת מחנה המאמינים באל: הכוחנית, המוסרית והמוסרית-פורמלית, אינן מקובלות עליו והוא שואל שאלה נוספת: מדוע עלי להשתייך בכלל למחנה המאמינים, כדי לקבל תשובות מעין אלו?²³ השאלה השנייה עולה אצלו ברגע שהסוציאליזציה הדתית לצורך את הצעיר הדתי למחנה המאמינים נכשלת.

הנחה שלישית אומרת, שאנו עוסקים בנוער מודרני, המצוי בתוך המחנה הדתי²² ואף אם אינו שואל בגלוי את השאלות הספקניות הללו, הרי בהיותו נוער מודרני, בהכרח שאלות מסוג זה חבויות בהכרחו. כדי להתגונן בפני שאלות ספקניות אלו ייתכן שהוא מפתח דרכי שיכנוע, העשויות להתבטא בתכונות אישיות, בדפוסי התנהגות, ובדרכי תגובה, המוכרים לנו, שאימץ לעצמו. החשוב הוא שדפוסי התנהגות אלו הם קיצוניים, והתנהגות קיצונית מעלה חשש, שיש בכך אבק של סטייה מהתנהגות תקינה, אף-על-פי שעל פניה ההתנהגות הקיצונית נחשבת בתוך הקבוצה החברתית נורמטיבית. אנו מבקשים בדחילו ורחימו לנתח התנהגויות אלו, מבחינת משמעותן.

לפי שלושת סוגי התשובות שהצענו לשאלה: מדוע יש לציית למצוות האל? התשובה הכוחנית, התשובה המוסרית והתשובה המוסרית-פורמלית, אנו מוצאים שלושה דפוסים מקבילים שכיחים של התנהגות דתית.

מול התשובה הכוחנית, האומרת שיש לציית לאל משום כוחו העדיף עלינו, אנו מזהים דפוס תגובה דתי-כוחני.²³ המאפיינים העיקריים והבולטים של דפוס זה הם: לוחמנות, התרפקות על כלי מלחמה, והתנשאות. אנו מבקשים להציע הסבר לקשר שבין תשובת הציות הכוחנית ובין דפוס ההתנהגות הכוחני. התגובה הדתית הכוחנית נובעת מתוך האמונה שאנו מתייחסים לאל כאל עבד לאדון. האדון הוא בעל כח ועלול להזיק לנו אם לא נציית למצוותיו. החשש מסכנה מאיימת צריכה להתבטא אצל האדם הדתי, במודל זה, בציות וכניעה, ולמרבית הפלא אנו רואים בהתנהגות "עבד ה'" הפגנת כוחנות דתית. יש

23. ראה על שאלה כזאת אצל רוס, עמ' 60.

223 סוג כזה של נוער מודרני חובש כיפות סרוגות מתאר שלג י' במאמרו ב"כל העיר" כאחד ממופעי חודשים אב-אלול תשנ"ד.

223 על כוחנות דתית כשורש הרע של הציונות הדתית ראה מאמרו של הרב יגאל שפרן, "הצופה", כט אלול תשנ"ד, 5.9.94.

בהתנהגות זאת ציות חשוד למצוות האל, או ציות לכאורה. בפסיכולוגיה של האישיות רואים בהתנהגות זאת מה שמכונה "תצורת תגובה". האדם מעצב צורת תגובה הכאה לפתור לו בעיה קיומית. האדם הדתי הכוחני יוצא להגן, בצו האל הכוחני כביכול, על מצוות האל, ולכפותן בכח על אחרים. ציות כזה לאל, חשוד משום שבהתנהגות הכוחנית, הנלווית לה, מעורבים מנגנוני הגנה לא מודעים. מפני מה צריך הצעיר הדתי להתגונן באמונתו? התשובה היא, משום שיש בו הִכָּרוֹת חבויות של סתירות במניעים של מודרניזם מול דת, של הספק המודרני מול הציות הדתי, וספק זה גורם לאי-נחת וגם לחשש מעונש. לפי פרשנות זו, דפוס ההתנהגות הכוחני הוא חיקוי לכוחניות שאני מייחס לאל והוא מתרחש בתוך תהליך הנקרא "הזדהות עם התוקפן".²⁴ הנחקק מאמץ לו, כמנגנון הגנה, את סגנון התנהגותו של התוקפן המאיים עליו. מטרת התנהגות זאת היא להוכיח לחוקפן, שבהזדהות עם דרכיו אני מאמץ, ללא ספק, גם את מצוותיו. ביציאתי להגנה לוחמת על מצוותיו אני מוכיח את נאמנותי, ומסלק סכנת פגיעה בי.

ההתנהגות הכוחנית פעמים מזמינה את ההתנשאות.²⁵ הכוחני רואה עצמו כלוחם בצבא ה', למען ערך ומשום כך, הוא מכיר בערך עצמו, וזה מביאו להרגיש שהוא מיוחס לעומת אלו המפירים את מצוותיו. ההתנשאות מתעצמת בתוך הקבוצה החברתית. אנו מוצאים, שקבלת מצוות ה' מתוך מנגנונים של מגננה אינה טהורה, והיא מסלפת את המשמעות של ציות דתי למצוות. לכוחניות דתית כסוג של תחושת שליחות וגאולה אישית מכנה גיורא שוהם גאולה דרך הרס.²⁶ הרואה בהרס העולם הקיומי תנאי קודם למלכות שמיים.²⁷ להתנשאות יש גם צד אכסהיביציוניסטי, הפגנת פומביות של קיום המצוה בגדול, בבלוט, במופגן וברועש. קיום מצוות אכסהיביציוניסטי הוא סממן של צורך בשיכנוע עצמי ובשיכנוע הבריות בִּפְתִי, והוכחה לקבלת המצוה ללא עוררין. גם בהתנהגות זאת יש משהו מסטייה מהדרך הנאותה של קיום המצוה.

התשובה השנייה לשאלה מדוע יש לקיים את מצוות האל, היא התשובה המוסרית האומרת, שיש בין האל לבינו הסכם וברית. חלקו בברית זאת להגן עלינו וחלקנו הוא לקיים מצוותיו. דפוס התנהגות האדם הדתי בימינו המקביל לציית לאל לפי התשובה המוסרית הוא דפוס ההתנהגות-המשיתת-גאולתית. מאפייני דפוס זה הם תחושת קטסרופה וכלכול בהבנת העולם והחברה. יש תחושה שהקטובים בחברה, בין דת למדינה, בין אויבי עם ישראל למדינה ובתוך המחנה הדתי, הגיעו לשיאים שרק איזה כח גואל מיסטי מבחין יכול להשליט סדר כלשהו בבת אחת ועכשיו, אחרת הכל מתפורר. בתחושה

24. ראה על כך בספרה של אנה פריד, האני ומנגנוני הגנה, דביר תשל"ח, פרט ט. שם היא אומרת, שבהזדהות עם התוקפן עושה האדם אינטרויקציה של תכונות מגדליו ומחנכיו וכך הוא בונה בתוכו את 'האני העליון-המצווה', שם 78-79.

25. על גיני ההתנשאות הדתית ראה אצל אורבך א"א, 'האידיאל החינוכי הדתי בתפישת היהדות' בתוך ספרו על יהדות וחינוך, בית הספר לחינוך של האוניברסיטה העברית ושל משרד החינוך והתרבות תשכ"ו, עמ' 12-28, הפרק: דרישה או התנשאות.

26. ראה שוהם ג', גאולה דרך הביכים, צ'ריקובר 1980.

27. שם, 73.

זו מרגיש הפרט, שלא נותר לו לעשות כלום אלא רק לצפות לתשובת ה' כהרף עין. כדי שחס וחלילה לא נעכב תשובה זו, כדי שלא ידחה את הגאולה, עליו למלא את חובתו המוסרית האומרת שיש להקפיד בקיום המצוות, ולא רק אנו הדתיים חייבים בהקפדה בקיום מצוות, אלא עלינו גם לזכות אחרים בקיום המצוות, עלינו לעמוד בכיכרות העיר, ועלינו להפעיל עמדות ניידות של קיום מצוות.

אצל חלק ממאמינים כאלה תחושת הגאולה הקרובה מלווה בתחושת נקמה, אל נקמות ה' אל נקמות הופיע. יש כאן התקשרות של האל הכוחני עם האל המוסרי. פנחס בן אליעזר הוא מודל נערץ של גואל ומושיע העומד בפרץ. פתאום חש אדם שצולחה עליו רוח ה' והוא רואה עצמו שליח הגואל ולוקח חרב בידו ונכנס לקובתם ולבית תפילתם וקוצר, ועשרה נסים נעשים לו בו ביום, וקהלו מכריז ואומר: והיתה לו ברית קדושה עולם תחת אשר קנא לאלוהיו. אוריינטציה מוסרית כזאת היא עיוות של התשובה המוסרית, יש בה כאמור סממנים של סטייה מהתנהגות דתית אמיתית.

התשובה השלישית לשאלה מדוע עלי לקיים את מצוות האל, היא התשובה המוסרית-פורמלית האומרת, שמוסכם ומובן לכל, שהאל הוא המנהיג הטבעי של העולם, משום שהוא יוצרו ומקיימו ולכן טבעי שהוא גם מנהיגו, ולכן הגיוני שאנו צריכים לציית לו ולקיים את מצוותיו. דפוס התנהגות האדם הדתי, המקביל בימינו לציית לאל לפי תשובה זו, כפי שנראה לנו, הוא השימוש הפוליטי במוסדות חברתיים פורמליים (כנסת, ממשלה, המוסד לביטוח לאומי, הסתדרות וכד') להשלטת החוק הדתי. דרך זו מתקשרת גם היא עם האל הכוחני. אם אנו עוסקים בפורמליזם מוסדי הרי כל החוקים האזרחיים הנהוגים במוסדות הפורמליים, כדי לקדם בהם עניינים, כשרים גם לקדם את הענין הדתי-אלוהי. ההשתלבות של האדם הדתי במוסדות אלו והשימוש הבוטא במה שמותר לעשות, לפי נורמות אזרחיות אלו פעמים סותר את מה שדורש האל המוסרי. הצינוי הדתי המוסרי, להיות נקי כפיים ובר-לבב, שלא נשבע למרמה, אינו תופס בפורמליזם המוסדי. בדמוקרטיה כמו בדמוקרטיה. השג לך עמותה או רוב או הסכם קואליציוני ועשית לך רב. או להיפך, עשה לך רב שידע להקים עמותות, להשיג רוב או להגיע להסכם קואליציוני. רוב קולות, עמותה או הסכם קואליציוני ניתן להשיג לפי חוקי המוסדות והנורמות שלהם, בתחבולות, בהתגודדות, בתככים ובהעמדות פנים, בפעולות מחתריות, בהסכמים חשאיים של שמור לי ואשמור לך והכל כשר כדי להאדיר תורה ולהגדיל. כדי לשפר את מצב החינוך הדתי, כדאי לספור ראשים כפולים, שמות כפולים וכד', לדרוש דיווחים כוזבים והכל מותר מבחינת הפורמליזם האזרחי, עד שלא אתפס כעבריין אזרחי. השימוש באפשרויות הכספיות של הקצבות הפורמליזם המוסדי, מאפשרת גם יצירת במות דתיות, כיתתיות, עדתיות ואחרות לקידום אינדוקטרינציה דתית-פוליטית. עלונים למכביר לפרשנות אידיאלוגית ופוליטית של פרשת כל שבוע ושבוע, הם חומר הלימודים של ההשקפה הדתית.

הבעיה החינוכית

התנהגויות כאלו המפירות מצוות מפורשות והמוצדקות על ידי האמירה "עת לעשות לה'

הפרו תורתך" מחייבות מבחינה חינוכית לאמץ את הכלל: הפרו תורתך — עת לעשות לה'. ההתרגלות להפגנתיות של קיום מצוות, להתנשאות על אחרים, לכפילות מוסרית, לצביעות דתית לשימוש באופורטוניזם מוסדי לתועלתנות כיתתית, כל אלה בהתקשרותם עם כוחנות ועם פעולות הרסניות גואלות, מעידות על סטייה מהכלל "עשית הטוב והישר בעיני ה'" או מן הכלל "הלכת בדרכיו".

ראוי לציין ששלוש התשובות לשאלה מדוע עלי לקיים את מצוות האל: הכוחנית, המוסרית והמוסרית-פורמלית, מניחות שהמאמץ סוכר, שהמוסר מזוהה עם מצוות האל, ואמונה זו היא כנראה הפופולרית בציבור הדתי מהסוגים שצינו. על פי השקפה זו, אם מעשים מסויימים הם טובים ואחרים רעים, הרי זה לא מפני שהמעשה נשפט לפי איזה שהוא קריטריון אובייקטיבי מוסרי של טוב ורע, אלא המעשים טובים או רעים מפני שהאל התיר את הראשונים ואסר את האחרונים.²⁸ מרגץ מצביע על קשיים הנובעים מעמדה זו, לפיה טוב ורע מקורם במצוות האל ולא בשיפוט מוסרי עצמאי. בין שאר הדברים שהוא מביא חשוכות לענינו שתי מסקנות הנובעות מעמדה זו. לפי דוגמה שהוא מביא, אם חניקת שכן היא עוול, מפני שהדבר נאסר על-ידי האל, הרי העוול שבהתנהגות זאת אינו מונח בסכלו של הקורבן, אלא מצוי באי-ציות של האדם למצוות האל. במלים אחרות העוול אינו נובע מהמעשה החמור שהוא עושה לשכנו אלא נובע מכך שהוא אינו מציית לאל.²⁹ עמדה זו מאפשרת למאמץ בה, להסיק עוד מסקנה מסוכנת, שאם דבר שהיה אסור עלי, משום שהאל אסר אותו, והוא רע, הרי אם האל יתיר אותו, המעשה יהיה טוב ויהיה מותר לי.³⁰ לפי הבנתנו, צירוף שתי הנחות אלו הוא המביא את רוב המאמינים בתקופתנו לא לראות דבר רע ובלתי מוסרי בהתנהגויות מהסוג שצינו לעיל. ההגיון של המאמץ שמוסרי הוא מה שהאל מתיר או אוסר, ושיש אפשרות שהאל יתיר את מה שאסר, מלווה בעוד הנחה, ששליחיו של האל, חכמי ההלכה המוסמכים שלו בכל דור ודור, הם מפרשים את מה שהאל מתיר או אוסר. אמור מעתה, שאם השליחים הללו רוויים בתחושות של כוחנות, גאולתיות ומוסריות, הרי הם יכולים בהתאם לדעת תורה שלהם לפי השקפתם, לחדש דברים בדברי האל ובכוונותיו. למשל יכולים הם לטעון שלהרוג את פלוני מותר ללא משפט, ושלחנוק את השכן מותר מפני שהוא גוי ושלמרוד במלכות הוא מצווה וכד'. וכך יוצא, שדי בפסק הלכה של בן-תמותה כדי להצביע על שינוי ברצונו של האל להתיר איסורים. כך מתקדשות מבחינה דתית התנהגויות הפסולות מבחינה מוסרית, כשאינן נשפוטות לפי קריטריון מוסרי עצמאי.

לדעתנו שורש הרע הוא במבוכה ובקושי להבחין בין טוב ורע, בין המותר והאסור, בין קידוש ההתנהגות לבין חילולה. לצורך תיקון הענין, מבחינה חינוכית, יש לדעתנו לטפל בשורש האמונה, שהמוסרי הוא מה שהאל מצווה ולהמירו באמונה המצויה בחז"ל,

28. ראה להלן הערה 31 בחוברת של הרב יצחק גינצבורג, ולענין זה הוא כותב שם: "הנצחת ברוך גולדשטיין הי"ד כגיבור עתידה לפרנס רוח גבורה שנצטרף לה בימים יבואר".

29. שם, 96.

30. שם, שם.

שהאל מצווה רק מה שהוא מוסרי, בבחינת הכלל "דרך ארץ קדמה לתורה".³¹ לפי המדרש (ויקרא רבה ט, ג) "כ"ו דורות קדמה דרך ארץ את התורה", משמע שההלכה אינה יכולה לקעקע יסודות מוסריים.³² לפי עיקרון זה רצח גוי כלול באיסור רציחה גם כאשר התורה מדברת על אדם יהודי ההורג את רעהו והמכילתא (פרשת משפטים) אומרת ש"קודם מתן תורה היינו מזהירים על שפיכות דמים, אחר מתן תורה (כלום יעלה על הדעת ש-) תחת (שחובתינו) שהוחמרו הקלו?"³³ בתפיסת המוסר הדתי קיימת מחלוקת בשאלה האם לציווי הדת ולמצוות יש אופי מוסרי. לייבוכין' סובר שבהיות המצוות בעלות מעמד דתי, חדלות הן משום כך לשאת אופי מוסרי.³⁴ גישה אחרת רואה קשר בין צוויי הדת והמוסר, לא קשר גורף של החלה, האומר שהמצווה כזו היא מוסרית, אלא קשר של השלמה האומר, שהמצווה חייבת להיות גם מוסרית. בעמדה השנייה מתעוררת עוד שאלה, האם חוקי המוסר הם בבחינת אתיקה הנתונה לשיקוליו של האדם ומשותררת משיקולים דתיים, וחוקי מוסר אלו משלימים את ציוויי התורה, או שהם אמנם בבחינת אתיקה, אולם הם נדרשים על-ידי ההלכה בבחינת "ועשית הישר והטוב" (רמב"ן) או בבחינת "והלכת בדרכיו" (רמב"ם)³⁵ כניגוד להצעת לייבוכין', בשתי ההצעות האחרונות מונחת התפיסה, שהלכה קשורה למוסר ואינה מנותקת ממנה. כהמשך לשלוש התשובות לשאלה, מדוע יש לציית למצוות הקב"ה, אנו מוצאים על בסיס השקפתו של הרב סולובייצ'יק,³⁶ תשובה רביעית, שעשויה להתוות דרך חינוכית מתקנת לבעיית התוקף המוסרי בהתנהגות הדתית. תשובה זו נושאת אופי אונטולוגי והשקפתה אומרת, שככל שרמתו האוטנטית (הקיומית במסכת עולמו) של האדם עולה, כך הוא עובר מרמת ציות של כפיפות, לרמת ציות הבאה מתוך עימות מוסרי ותבונה מוסרית. בעימות זה מתמלא האדם יראת כבוד כלפי בוראו ויראת הכבוד הזאת מביאה אותו להכיר בעליונות הבורא ולהתמודדות דיאלקטית חיובית ומשמעותית עם תוקף חוקיו.³⁷

31. אנו נתקלים בפסקי הלכה פוליטיים כאלה, ראה למשל בחוברת של הרב יצחק גינצבורג, ראש ישיבת 'קבר יוסף' "חמש מצוות כלליות שהן היבטים פנימיים במעשהו של הקדוש רבי ברוך גולדשטיין ה' יקום דמו", שם הוא כותב "הכתר בראש המעשה הוא קידוש השם"... מסירות נפשו של פועל הפעולה, התפעלות ישראל ופחד הגויים תלויים זה בזה" וכן הוא כותב: "יש לדון את האויב מצד הרע שבפועל, להביט האם עצם מותם של הערבים הוא חיובי" והוא מגיע למסקנה שמותר להרוג ערבים ודוקא משום ש"דם ישראל חביב בפני ה' ולכן אדם יותר וחייו עדיפים". החוברת הופצה בעצם הימים הנוראים תשנ"ד באלף עותקים ותוך יומיים נחטפה כלחמניות טריות. הנה רב המחפש הלכה שמותר מצד הקב"ה להרוג ערבים והוא גם יודע שדם הערבי פחות חביב מלפני ה'".

32. ראה דיון על כך במאמרו של א' ליכטנשטיין, "מוסר והלכה במסורת היהודית", דעות מ"ו תשל"ז, 16-1.

33. וכן ראה חולין ל"ג ע"א; סנהדרין נ"ט ע"א וראה דיון זה אצל ליכטנשטיין, עמ' 3-4.

34. לייבוכין' י. "לשמה ושלא לשמה", בתוך: לייבוכין' י., יהדות עם יהודי ומדינת ישראל, עמ' 311-314.

35. על הדיון באפשרויות פירוש אלו ראה אצל ליכטנשטיין.

36. ראה י"ד הלוי סולובייצ'יק, דברי הגות והערכה, המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה, תשמ"ב, עמ' 177 והלאה; וכן ראה מאמרי: "גישות אפיסטמולוגיות באתיקה דתית", בתוך: מים מדליו, שנתון מכללת ליפשיץ תשנ"א, 151-166.

37. ראה ההערה הקודמת.

זו השקפה אכסיסצניאליסטית ומחייבת אפשרות של התמודדות עצמית של התלמיד על הוויתור הדתית ללא הקפדה ופיקוח על קודקסים דתיים נורמטיביים השוללים ממנו אותנטיות ואחריות להתנהגותו.

מאחר שמטרת מאמר זה היא לנתח את הבעיות העומדות בפני החינוך הדתי בימינו ועיסוקו הוא בניתוח הבעיות החינוכיות שבתחום ההתנהגות המוסרית, אין אנו מרחיבים דברינו כאן, כדי להציע דרכים בהם יתוקן הענין ודי אם נסתפק כמה שרמזנו בסעיפים האחרונים, על שלוש אוריינטציות חינוכיות, שעשויות להביא לתיקון הקילקולים: החינוך לאמונה שהאל מצווה רק מה שהוא מוסרי; שההלכה דורשת מאת המאמין להגשים בהתנהגותו את מוסר השאיפה בבחינת "והלכת בדרכיו" "ועשית הישר והטוב"; שרצון האל הוא שהאדם יתמודד התמודדות דתית, מתוך תבונה מוסרית, התמודדות דיאלקטית, אותנטית אחראית וכוללת את עולמו, הכללי והדתי.